

منابع تاریخ ادیان

مقدمه‌ای بر کتاب‌شناسی مسیحیت و تاریخ آن

○ لیلا هوشنگی

بدیهی است بررسی مسیحیت و تاریخ مسیحیت، همچون تاریخ دیگر ادیان بزرگ و پیشرفته یا دین‌های ملل گذشته و ابتدایی^۱ بدون امعان نظر به علم تاریخ ادیان و روش‌های علمی ویژه آن نمی‌تواند مطالعه‌ای علمی محسوب شود؛ از این رو به‌جاست در مقدمه بحث به پیشینه‌ای از این علم بپردازیم.

اصطلاح «دین‌شناسی تطبیقی»^۲ که صورت مختصر شده «مطالعه تطبیقی دین» (یا ادیان) است، در اواخر قرن نوزدهم مترادف با اصطلاح آلمانی «علم دین»^۳ رایج شد؛ اکنون مراد از این تعبیر اغلب همان «علم تاریخ ادیان» است. این رشته علمی نیز همچون بسیاری از دانش‌های دیگر، از فرزندان عصر روشنگری به شمار می‌آید. بنیانگذار این علم و نخستین مورخ ادیان ماکس مولر^۴ (۱۸۲۳ - ۱۹۰۰) محقق نام‌آور آلمانی است. او در رشته‌های روانشناسی، مردم‌شناسی، زبان‌های باستانی و نیز زبان‌شناسی تطبیقی مطالعات فراوانی داشته است. وی برای نخستین بار تلاش کرد تا به گونه‌ای علمی و منسجم به بررسی و مطالعه ماهیت دین بپردازد، او به تثبیت این باور می‌کوشید که مطالعه علمی و تجربی دین، فارغ از مباحث فلسفی و کلامی، ممکن و قابل حصول است.^۵

اکنون که حدود ۱۳۰ سال از تأسیس نخستین کرسی رشته ادیان در ۱۸۷۳ در ژنو می‌گذرد، این رشته پویایی و بالندگی خاصی یافته و شاخه‌های بسیار گوناگونی در آن شکل گرفته که آشنایی و شناخت هر یک مستلزم مطالعات بسیاری است و خود تخصصی ویژه به شمار می‌آید.

اشاره:

امروزه به دلایل گوناگون، پژوهش درباره مسیحیت و تاریخ آن با اقبال فراگیری روبه‌رو شده است. فارغ از بررسی انگیزه‌ها و عوامل تأثیرگذار در گسترش کمی و کیفی این نوع مطالعات و تحقیقات، سعی داریم با معرفی اجمالی آثار اصیل و اصلی که در سنت مسیحی وجود دارد، در حد توان با دستاوردهای کنونی آنها آشنا شویم.

همچنین با بررسی آثار تازه انتشار یافته فارسی در این باره سعی داریم جایگاه خویش را در مطالعات مسیحی روشن سازیم. طی چند مقاله به این امر خواهیم پرداخت؛ در این مقاله که نخستین شماره است، بیشتر به طرح تقسیم‌بندی‌های موضوعی این حوزه پژوهشی و نیز معرفی برخی از آثار مرجع پرداخته‌ایم تا با ترسیم فضای کلی کار، در فرصت‌های مناسب در هر یک از موضوعات اصلی و زیر شاخه‌های آنها یک یا چند اثر را معرفی نماییم.

شناسایی این ماخذ عمدتاً حاصل مراجعه به برخی کتابخانه‌های تخصصی و نیز پایگاه‌های اینترنتی و منابع الکترونیکی است و نیازی به این توضیح - شاید تکراری - نیست که ادعایی در جامع و مانع بودن آن نداریم.

معدود و اندک شمارند و بیشتر کتاب‌هایی که به هر یک از این موضوعات پرداخته‌اند جداگانه، تدوین و تألیف شده‌اند.

۳. تاریخ تفکر مسیحی: تاریخ اعتقادات و اصول جزئی؛ الهیات مسیحی اعم از الهیات نظری و عملی؛ گرایش‌های گوناگون الهیاتی؛ آموزه‌های اساسی مسیحیت؛ تاریخ آراء کلیسا؛ متألمان؛ متفکران و قیسان از صدر مسیحیت تا مؤسسان الهیات جدید؛ فلسفه مسیحی و ارتباط آن با الهیات و نیز مباحث فلسفه دین.

۴. تاریخ صورت‌های تأسیسی مسیحیت: کلیسا و تاریخ آن از آغاز تأسیس تا جنبش کلیسای جهانی در دوره معاصر؛ نقش کلیساهای مختلف در شوراهای عمومی؛ کلیسای روم؛ کلیسای قسطنطنیه؛ سلسله مراتب کلیسایی؛ شاعر (زاکرامنتها)؛ کلیساهای فرقه‌های گوناگون همچون کلیساهای دومینیکن، مشایخی، انجیلی و متدیست‌ها و جز اینها. ۵. کتاب مقدس: نسخه‌های خطی کتاب مقدس، قدیمی‌ترین نسخه‌های عهد عتیق به زبان عبری و قدیمی‌ترین نسخه‌های عهد جدید به زبان یونانی است؛ ترجمه‌های عهدین به زبان‌های مختلف؛ تفسیرهای کتاب مقدس، تفسیر کل آن یا تفسیر هر یک از کتاب‌ها؛ کتاب‌های اپوکریفا (مجهول)؛ مکاشفات؛ بررسی موضوعات خاص و جدید در کتاب مقدس؛ نقد تاریخی کتاب مقدس؛ کتاب مقدس و علم؛ طومارهای بحرالمت و قمران؛ اعلام کتاب مقدس؛ و باستان‌شناسی آن. جز اینها و بهتر است بگوییم در کنار این موضوعات و زیر عنوان‌های متعدد آنها مطالعات تطبیقی بسیاری انجام گرفته است که می‌توان آن را موضوع اصلی جداگانه‌ای به شمار آورد. در وهله اول با نظریه خاستگاه و ریشه یهودی این دین، بیشتر بحث‌های مقایسه‌ای درباره یهود، تاریخ و فرقه‌های آن و نیز عهد عتیق است.

همچنین با توجه به تأثیرات دین زردشتی بر دین یهود در دوره تبعید بابلی، آثاری در تطبیق آرا و اعتقادات دین زردشتی با مسیحیت نگاشته شده است.

با آشنایی محققان غربی با ادیان شرقی، مخصوصاً ادیان هندو بودا، در این حوزه نیز مطالعات تطبیقی علمی و وثیقی به انجام رسیده است. درباره روابط اسلام و مسیحیت، این آشنایی و شناخت سابقه‌ای طولانی داشته و این حوزه از بررسی‌ها و تحقیقات مقایسه‌ای در دو سنت اسلامی و مسیحی، هم در دوره‌های اولیه و هم در جهان امروز، آثار متعددی را به خود اختصاص داده است. شایان ذکر است در انجام مطالعه‌ای تطبیقی درباره اسلام و مسیحیت، شناخت مسیحیت شرق از ضروریات است و متأسفانه پژوهشگران درباره این موضوع کمتر به پژوهش پرداخته‌اند و محققان غربی نیز بیشتر به مسیحیت لاتین توجه داشته‌اند. نظر به اهمیت این بخش، درباره آثار مربوط به مسیحیت شرق بحثی مستقل خواهد آمد.

البته باید متذکر شد جز تقسیم‌بندی موضوعی مذکور، این تقسیم‌بندی هم رایج است: کلیات؛ کتاب مقدس؛ الهیات نظری؛ الهیات عملی؛ گرایش‌ها و فرقه‌های مسیحی. در تمام این تقسیمات همچنان

جالب آن که جز پدر علم تاریخ ادیان، یعنی ماکس مولر، همه محققان برجسته علم دین‌شناسی از متألمان و مورخان بوده‌اند. متألمان بیشتر به این دلیل در این حوزه سعی و جهد کرده‌اند که دین را از خطر درافتادن به فلسفه باقی‌ها و نظریه‌پردازیهایی مبتنی بر آرای اومانیستی و نوپوزیتیویستی درباره ماهیت انسان و جامعه برهاند و این تجربه منحصر به فرد بشری را از گرفتار آمدن در دام هرگونه تقلیل‌گرایی نجات بخشند.^۶ باری، مسیحیت در مقام یک رشته علمی سابقه‌ای تقریباً همسان با علم تاریخ ادیان دارد و پا به پای رشد و گسترش این شاخه علمی، درباره تاریخ مسیحیت آثار فراوانی به صورت تک نگاره‌ها، آثار مرجع و مقالات پدید آمده است. بیشتر پژوهشگران این حوزه یا خود مسیحی بوده‌اند یا به خانواده و جامعه‌ای مسیحی تعلق داشتند، به همین علت در مباحث دین‌شناختی نیز شاهدیم اغلب مراد از دین، همان دین مسیحی است. امروز مینا قرار دادن این تلقی از دین، به‌ویژه در مطالعات تطبیقی، با نقد و انتقاد بسیار روبه‌رو شده است.

سخن از کثرت و تنوع کتاب‌ها، فرهنگ‌ها و دایرةالمعارف‌هایی که درباره مسیحیت پدید آمده‌اند، نشان می‌دهد ارائه گزارشی درباره این موضوع بدون توجه به سیر کلی تدوین این آثار و در نتیجه بدون نظر داشتن به کتاب‌شناسی‌ها مفید فایده نخواهد بود و در بیشتر موارد راه به جایی نخواهد برد. با مراجعه به آثار مختلف درباره مسیحیت و بررسی مآخذشناختی آنها می‌توان دریافت عمدتاً در یک تقسیم‌بندی موضوعی کلی این منابع و مآخذ در پنج بخش اصلی معرفی، توصیف و بررسی می‌شوند. عدم توجه به این تقسیم‌بندی موضوعی یکی از عوامل اصلی ارائه کتاب‌شناسی‌های به دور از اسلوب‌های علمی و گاه غیردقیق و ناکارآمد است.^۷

و اما پنج حوزه کاری مستقل و مجزایی که درباره مسیحیت و تاریخ آن پیش روی پژوهشگران قرار دارد:

۱. منشأ و خاستگاه مسیحیت، در این موضوع به زیر عنوان‌هایی از این قبیل پرداخته می‌شود: حیات عیسی، ابلاغ پیام و تعالیم او؛ مسیح و اساطیر؛ اوضاع و احوال سیاسی و اعتقادی آن دوره؛ تأثیرات یونانیان؛ مسیحیان غنوسی و جز اینها. شایان ذکر است در سراسر عمر رشته «علم دین» همواره دو مطلب در شمار بحث‌های دائمی و جدی این رشته بوده است: مسئله منشأ دین؛ و مسئله شناخت ادیان ابتدایی. به تبع بحث از منشأ دین به طور کلی، در بحث از منشأ و خاستگاه هر یک از ادیان مباحث مفصلی مطرح شده و می‌شود.

۲. تاریخ مسیحیت، مشتمل بر این زیر عنوان‌ها: مسیحیت در سده‌های اولیه؛ دوران استقرار مسیحیت؛ شوراهای عمومی کلیساها؛ فرقه‌های مبتدع؛ مسیحیت لاتین؛ مسیحیت شرق؛ مسیحیت در سده‌های میانه؛ دوره اصلاحگری؛ دوره روشنگری؛ و مسیحیت در دنیای معاصر. در کتاب‌های عمومی تاریخ ادیان، در بخش تاریخ مسیحیت تمامی این رئوس مباحث مطرح می‌گردد و در آثار تخصصی‌تر نیز با عنوان «تاریخ مسیحیت» به آن پرداخته می‌شود. این گونه کتاب‌های تخصصی نسبتاً

این رو به معرفی جداگانه آنها در این بخش می‌پردازیم:

The Catholic Ency., 17 vols., New York, 1907-1922.

این دانشنامه مدت‌های طولانی کتاب مرجع استاندارد در تمامی جنبه‌های کلیسای کاتولیک، به زبان انگلیسی، بوده است و اگرچه اکنون به روز نیست، دانشنامه جدید کاتولیک نیز نتوانسته کاملاً جای آن را بگیرد؛ مشخصات دانشنامه اخیر به قرار زیر است:

New Catholic Ency., 15 vols. ed. William J.

McDonald, New York, 1967.

که همراه با دو جلد تکمله (۱۹۷۴-۱۹۷۹) است. در این اثر نه تنها به رؤس عناوین دانشنامه کاتولیک پرداخته شده، بلکه جنبش‌ها، مؤسسات، ادیان، فلسفه‌ها و گرایش‌های علمی که بر تفکر و حیات کاتولیکی تأثیر نهاده‌اند مدنظر قرار گرفته است.^{۱۱}

حال که به دو مرجع اصلی درباره تاریخ و آرای کاتولیسم اشاره کردیم، جا دارد درباره تاریخ و آرای پروتستانیسم این اثر معتبر را معرفی نماییم:

The Oxford Ency. of the Reformation, ed. Hans

J. Hillerbrand, 4 vols. USA, 1996

در این دانشنامه مراد از اصلاحگری، دقیقاً جنبش اصلاحگری پروتستانیسم در آلمان قرن شانزدهم است؛^{۱۲} از این رو علاوه بر مدخل‌هایی درباره اصلاحگران، آموزه‌های اساسی مسیحیت مانند تثلیث، خدا، تجسد، خلقت، داوری، بهشت و دوزخ و کلیسا، مقالاتی مستقل به جنبش‌های گوناگون رشد یافته در تفکر اصلاحگری همچون نهضت‌های ضد تثلیث و ضدکشیشان و جز اینها نیز اختصاص داده شده است. همچنین به رویدادها و شخصیت‌های تاریخی آلمانی که در نهضت اصلاحگری دخالت داشته‌اند پرداخته شده، البته باتوجه به سیر تحول مفاهیم و آرا در بستر دیدگاه‌های جامعه‌شناسان دینی و مورخان دین و دیگر نظریه‌پردازان، در مقالات متعددی این مهم نیز پی‌گرفته شده است.^{۱۳}

باتوجه به ماهیت مشترک آثار مرجع، فرهنگ‌ها و دایرةالمعارف‌ها شاید بهتر آن بود که همگی آنها در یک گزارش گنجانده می‌شد، نظیر مقاله مذکور در پی‌نوشت شماره ۱۱؛ اما در این روش، باید از گزارش توصیفی این آثار به نوعی چشمپوشی می‌شد، به علاوه ردیف کردن اسامی صرف تا اندازه‌ای کسالت‌بار می‌گردید. به هر روی، از این پس باتوجه به اهمیت خاص تاریخ مسیحیت به معرفی آثار، اعم از اصلی و مرجع، در هریک از موضوعات تاریخ مسیحیت، تاریخ تفکر مسیحی و تاریخ کلیسا - ان‌شاءالله - خواهیم پرداخت.

پی‌نوشت‌ها:

۱. یکی از تقسیم‌بندی‌های رایج ادیان که باتوجه به سیر تاریخی اعتقادات دینی صورت گرفته و در مطالعات دین‌شناختی بیش از دیگر دسته‌بندی‌ها کاربرد دارد، از این قرار است: ادیان ابتدایی؛ ادیان ملل گذشته یا قدیم (مصر و بین‌النهرین و یونان و روم)؛ و ادیان پیشرفته و

جای «و غیره» محفوظ است؛ موضوعاتی که در این دسته‌بندی‌ها نمی‌توان به سهولت جایی برایشان یافت. شناخت تفکیکی حوزه‌های گوناگون و مرزهای میان آنها برای تعیین مراجع و مآخذ معتبر و درجه اول مهم است. این امر به مراتب بیشتر درباره ترجمه آثار صدق می‌کند؛ مسلماً ترجمه منابع کلاسیک باید اولویت داده شوند، البته برای حفظ صحت و عمق اطلاعات حتماً به نظارت استادان اهل فن نیاز است تا با معضل ترجمه‌های ناگواری که اکنون بدان دچار شده‌ایم، روبه‌رو نشویم.

بنابر روال معهود، معرفی آثار عمده هر حوزه با کتاب‌های مرجع، فرهنگ‌ها و دانشنامه‌ها و دایرةالمعارف‌ها آغاز می‌شود. در حوزه مسیحیت، باتوجه به توضیحی که پیش از این آمد، در فرهنگ‌ها و دایرةالمعارف‌های ادیان مدخل‌های مستقل بسیاری درباره مسیحیت وجود دارد؛ از این رو همین دانشنامه‌های ادیان در شناخت موضوعات گوناگون کارگشا هستند، اما جز اینها فرهنگ‌های بزرگ و کوچک و دایرةالمعارف‌های چند جلدی به مسیحیت اختصاص یافته است. سعی داریم تا حد مقدور در هریک از موضوعات اصلی، در کنار کتاب‌ها، به معرفی مراجع مختص آن نیز بپردازیم.

به طور کلی، و نه فقط در خصوص کتاب‌های مرجع، معرفی اثری درباره مسیحیت کاری است سهل و ممتنع؛ سهل زیرا می‌توان نخستین موردی را که در دسترس است، فارغ از جایگاه آن در میان مابقی آثار مربوط بدان و تبیین نسبت و تناسب‌ها، به دست گرفت و به نقد و بررسی آن پرداخت؛ ممتنع است زیرا به دست دادن گزارشی مطلوب و مطابق با معیارهای علمی مستلزم صرف وقت و جست‌وجوی فراوان است تا با آگاهی از سیر تاریخی تدوین آثار مرتبط بتوان نسبت و تناسب‌ها و تأخر و تقدم‌ها را دریافت.

و اما دانشنامه‌های ادیان، به طور عام، نزد اکثر دانشجویان و پژوهشگران رشته‌های همگرا شناخته شده است و موارد مکرر استنادات و ارجاعات بدان‌ها از این شناسایی حکایت دارد. گذشته از این، مجموعه مقالات بسیاری از این دایرةالمعارف‌ها به فارسی برگردانده شده که با عناوین متفاوت به چاپ رسیده است.^{۱۴} از این رو به معرفی بسیار مختصر آنها بسنده کرده و می‌گذریم.^{۱۵} در میان دایرةالمعارف‌های دین این دو اثر بسیار مشهورند:

The Encyclopaedia of Religion and Ethics, ed.

James Hastings, 13 vols. Edinburgh, 1908-1926.

که بارها تجدید چاپ شده است؛ و

The Encyclopaedia of Religion, ed. Mircea Eliade,

16 Vols. New York & London, 1987.

درباره این دو دایرةالمعارف مقالات متعددی نگاشته شده است.^{۱۶}

اما در حوزه مسیحیت، همان‌گونه که آمد، درباره هر موضوع اصلی به معرفی مراجع آن خواهیم پرداخت، ولی برخی از دایرةالمعارف‌های تخصصی مسیحیت به قدری پرکاربردند و دامنه‌ای وسیع را پوشش می‌دهند که به منزله مراجع عام این حوزه تخصصی به شمار می‌آیند، از

هفت آسمان و کتاب ماه و در حد معرفی اجمالی در اخبار دین، به معرفی و نقد و بررسی فرهنگ‌ها و دایرةالمعارف‌های ادیان پرداخته می‌شود. ۱۰. برای نمونه ر.ک: جلال ستاری، «چند نظر دربارهٔ بینش و روش پژوهش میرچا الیاده»، ص ۱۶۷-۱۷۹، کتاب توس، مجموعه مقالات، تهران، ۱۳۶۶.

مؤلف محترم با گزارش چندین مقاله که در ویژه‌نامه‌های در مجله L'Herne که به میرچا الیاده اختصاص داده شده، اهم آرای وی را مطرح می‌سازد و در مقدمه‌ای بر ترجمه کتابی از الیاده به نام چشم‌اندازهای اسطوره به طرح و بررسی رویکرد مؤلف می‌پردازد. آقای جلال ستاری کتاب‌های دیگری از الیاده را نیز به فارسی برگردانده‌اند. همچنین شرح حال الیاده و معرفی تفصیلی دایرةالمعارف دین در «دین‌پژوهی» (ر.ک: پی‌نوشت ۶) آمده است.

شایان ذکر است ویرایش دوم این دایرةالمعارف در دست تدارک است. دربارهٔ مقایسه اثر الیاده با هستینگز باید متذکر شد مؤلفان مقاله دایرةالمعارف اخیر از محققان برجستهٔ قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم‌اند و عمق و قوت مقالات، از تخصص‌های چندگانه آنها حکایت دارد. ولی برای آگاهی از دیدگاه‌ها و رهیافت‌های جدیدی که به ویژه در چندین دهه قرن بیستم بروز و ظهور یافته‌اند باید به اثر الیاده مراجعه کرد. روش‌شناختی این دو دایرةالمعارف مطرح، همچنان جای مقایسه و مطالعه و بررسی دارد.

۱۱. در مقاله‌ای با عنوان "Reference works" به قلم Edgar Krentz در جلد ۱۲ دایرةالمعارف دین ویراسته الیاده به معرفی فرهنگ‌های یک جلدی و دایرةالمعارف‌های معتبر پرداخته شده و همراه با آن اطلس‌ها و نیز فهرست‌ها و کتاب‌شناسی‌های ادیان نیز گزارش شده است. در همین مقاله دربارهٔ الهیات و کلیسای پروتستان، دایرةالمعارفی ۲۴ جلدی، به زبان آلمانی ویراسته Albert Hauck (۱۸۹۶-۱۹۱۳)، معرفی شده است. اولین چاپ آن به ویراستاری Johann Jakob Herzog بوده است. کتاب‌شناسی‌های مقالات این دایرةالمعارف که به امضای متخصصان پروتستانیزم است بسیار قابل توجه خواننده شده است.

۱۲. معرفی تفصیلی این دانشنامه در مجله هفت آسمان (شماره ششم، تابستان ۱۳۷۹) به قلم بهروز حدادی آمده است.

۱۳. در اینجا به معرفی منابع انگلیسی بسنده کرده‌ایم، البته جای تأسف است که دانشجویان و پژوهشگران به سبب نبود آموزش زبان‌های اصلی از مراجعه به منابع بسیار ارزشمند به زبان‌های آلمانی و فرانسه که در کتاب‌شناسی‌ها معرفی می‌شوند محروم می‌مانند، به هر روی از جمله معروف‌ترین این آثار عبارت‌اند از:

Realenzyklopädie für protestantische theologie & kirche, 24 vols. 3d ed. Leipzig, 1896-1913

چاپ چهارم این دانشنامه در دست انجام است.

Dictionnaire de theologie catholique, 15 double vols. paris, 1909-1950

بزرگ (یهود و مسیحیت و اسلام و زردشت و ادیان هند و بودا و خاور دور). از جمله دیگر تقسیم‌بندی‌های ادیان می‌توان به این موارد اشاره کرد: ادیان شرقی (هندو بودا، خاور دور)، ادیان غربی (یهود و مسیحیت و اسلام) یا ادیان سامی و آریایی و خاور دور.

2. Comparative religion

3. religions wissen schaft

4. Max Muller

۵. اثر سترگ کتاب‌های مقدس شرق (The sacred Books of East)

در پنجاه جلد، به ویراستاری مولر، به نوعی راهگشای مطالعات بعدی در دین‌شناسی بود. گفتنی است دیدگاه دین‌شناختی مولر، به رغم آثار تأثیرگذارش، سخت نقد شده و حتی ضعف آن مایهٔ اعجاب دین‌پژوهان است؛ به اعتقاد وی دین زایندهٔ «بیماری زبان» است.

6. The Encyclopaedia of Religion, ed. mircea

Eliade, vol.3, p.578.

مجموعه مقالاتی از این دایرةالمعارف با عنوان «دین‌پژوهی»، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی (۱۳۷۵، تهران) به چاپ رسیده که مباحث مفصلی را دربارهٔ دین‌پژوهی تطبیقی (ص ۱۰۶-۱۹۹) در بردارد. همچنین از همین دایرةالمعارف مقاله‌ای درخصوص «ماکس مولر» به فارسی ترجمه شده که در مجموعه مقالاتی با عنوان «شناخت تاریخ ادیان» ترجمه و تدوین همایون همی (تهران، ۱۳۷۹) به چاپ رسیده است (نیز ر.ک: «تاریخچه رشته تاریخ ادیان» در همین مجموعه).

۷. گذشته از عدم رعایت اصول اولیهٔ تهیه و تدوین کتاب‌شناسی در معدود آثاری که در این زمینه دربارهٔ ادیان و مسیحیت به چاپ رسیده، از جمله نبود نمایهٔ موضوعی، عدم آگاهی پدیدآورندگان از وسعت حیطة کاری و تقسیمات موضوعی نیز سبب می‌شود که این آثار حتی در مراجعات اولیهٔ دانشجویان و برای اطلاع‌رسانی مقدماتی هم راهگشا نباشند. به این مقوله که خود به بحث و بررسی جداگانه نیاز دارد در فرصتی دیگر خواهیم پرداخت.

۸. جالب این است که در مواردی شاهدیم بر روی جلد پس از عنوان یکی از مقالات یا مجموعه مقالاتی از دایرةالمعارف دین، ویراسته الیاده، بدون اشاره به این امر یا ذکر مقالات تنها درج شده: ویراسته میرچا الیاده و سپس «ترجمه...» ظاهراً این اختصار مخل در وهلهٔ اول این‌گونه تداعی می‌کند که شخص الیاده این کار تألیفی را به صورت مجزا ویرایش کرده است، در حالی که سروراستاری کل مقالات یک دایرةالمعارف مقوله کاری دیگری است و ویراستار باید اطلاعات کامل در این باره داشته باشد تا اطلاع‌رسانی به درستی انجام گیرد و خواننده تنها در مقدمه و پاورقی اصل مسئله را در نیابد. برای نمونه ر.ک: آیین گنوسی و مانوی، ویراسته الیاده، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل‌پور؛ «دین‌پژوهی»، برای مشخصات این مجموعه ر.ک: پی‌نوشت ۶.

۹. علاوه بر این در مجلات تخصصی مانند مقالات و بررسی‌ها